

NAMIQ MUSALI

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail: namiq.musali@gmail.com

**XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ALİMİ ƏHMƏD İBN MƏHƏMMƏD ƏRDƏBİLİ
VƏ ONUN “ƏQAİDÜL-İSLAM” ADLI TÜRKCƏ RİSALƏSİ***Açar sözlər:* Əhməd Ərdəbili, “Əqaidül-islam”, Azərbaycan, Səfəvilər*Ключевые слова:* Ахмед Ардебилли, «Акаид ал-ислам», Азербайджан, Сефевиды*Key words:* Ahmad Ardabili, “Aqaidu’l-Islam”, Azerbaijan, Safavids

Səfəvilər sülaləsinin iki əsrdən artıq davam etmiş hakimiyyət dövrü türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatının tərəqqisi ilə əlamətdar olmuşdur. Bu dövrdə ana dilimizdə təkcə ədəbi sahədə deyil, həm də tarixi, dini-fəlsəfi, tibbi və s. elmi mövzularda dəyərli əsərlər qələmə alınmışdır. AMEA kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı şöbəsində Əhməd Ərdəbili adlı azərbaycanlı müəllif tərəfindən Səfəvilər zamanında əski Azərbaycan türkcəsində yazılmış “Əqaidül-islam” (“İslam əqidələri”) adlı risalənin XIX əsrdə litoqrafik üsulla Təbrizdə nəşr olunmuş iki nüsxəsi saxlanmaqdadır [3; 4]. Qəribədir ki, bu kitablar nədənsə Azərbaycan və ya türk dilində yazılmış əsərlər kataloqunda deyil, fars kataloqunda yerləşdirilmişlər. 183 səhifədən ibarət birinci nəşr h. 1272-ci (1855) ilə (şifrəsi: F-1743), 170 səhifədən ibarət ikinci nəşr isə h. 1304-cü (1886) ilə aiddir (şifrəsi: F-956). Bu kitabların təsvirinə müəyyən qüsurlarla “Azərbaycan kitabı” biblioqrafiyasının I cildində də yer verilmişdir [1, s.6,21].

Əsərin müəllifi olan XVI əsrin ilahiyyatçı alimi Əhməd ibn Məhəmməd Mühəqqiq Ərdəbili haqqında Məhəmmədəli Tərbiyət, Fəxrəddin Musəvi, Əliəkbər Zəmaninəjad, Sadiq Həsənzadə, Mirzə Rəsul İsmayılzadə kimi İran alimlərinin tədqiqatları vasitəsilə məlumat alırıq [12; 10; 14; 7; 6]. Haqqında bəhs etdiyimiz ilahiyyatçı alim Ərdəbildə bağban Məhəmmədin ailəsində dünyaya gəlmişdir [6, s.III]. F.Musəvi “Ərdəbilin tarixi və onun ziyalıları” adlı əsərinin I cildində Əllamə Məclisi, Mühəqqiq Şüştəri, Seyid Xansari, Hürri Amoli, Bəhrül-ülum ləqəbi ilə tanınan Əllamə Seyid Məhəmməd Sadiq, Seyid Nemətulla Cəzairi, Amir Məhəmməd Saleh Xatunabadi və b. müəlliflər tərəfindən fars və ərəb dillərində yazılmış müxtəlif məxəzlərə istinad edərək, Əhməd Ərdəbili haqqında ətraflı məlumat verir. Seyid Xansarinin “Rövzatül-cənnat” əsərindən aydın olur ki, bu şəxs müsəlman dünyasında həm də “Əhməd ibn Məhəmməd Azərbaycani” kimi tanınmışdır. Mənbələrin məlumatlarında o, yüksək dərəcədə savadlı və əxlaqlı bir şəxs, böyük elm və fəzilət sahibi kimi xarakterizə olunur. Əhməd Ərdəbili öz dayısı Əllamə İlyas Ərdəbilidən, məşhur ilahiyyatçı Xoca Cəlaləddin Məhəmməd Dəvvaninin tələbəsi Xoca Cəmaləddin Mahmud Şirazidən və b. alimlərdən dərslər almışdır. Ömrünün ortalarında İraqın Nəcəf şəhərinə getmiş, oradakı məşhur mədrəsədə tədris işləri ilə məşğul olmuşdur. Həyatı boyunca çoxlu tələbələr yetişdirmişdir. Şiəliyin Cəfəri məzhəbinin ardıcılı olsa da, müəyyən qədər sufiliyə də meyil göstərmişdir.

F.Musəvi ilkin qaynaqlar əsasında onun həyatı ilə əlaqədar bəzi maraqlı hadisələri nəql edir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, o, qəhətlik zamanı öz malını fəqir-füqərəyə paylamış, əliaçıq və səxavətli, eyni zamanda son dərəcə təvazökar bir insan olmuş, həm sadə xalq, həm də Səfəvilər dövlətinin hakim təbəqəsi arasında böyük hörmət və ehtirama malik olmuşdur.

Onun I Şah Təhmasib və I Şah Abbasla yazışmaları mövcuddur. I Şah Abbas hələ Xorasan hakimi olarkən onun tərəfindən cəzalandırılmaqdan qorxan bir təqsirkar qaçıb Məşhəddə gizlənir və oradan Əhməd Ərdəbiliyə xəbər göndərərək, Şah Abbasın onu bağışlaması üçün kömək göstərməsini xahiş edir. Ona yazdığı gələn Ərdəbili bu xahişi yerinə yetirərək, Şah Abbasa kiçik bir məktub ünvanlayır. Şeyxin bu müraciəti kifayət edir ki, Şah Abbas həmin şəxsi bağışlasın. O, hətta bu barədə şeyxə cavab məktubu da göndərir.

Türk dilində yazdığı “Əqaidül-islam” risaləsi ilə yanaşı, ilahiyyat, fəlsəfə, əxlaq, tarix və s. sahələrə dair ərəb və fars dillərində çox sayda əsərlərin, haşiyələrin, risalələrin müəllifi olan Əhməd Ərdəbili h. 993-cü ilin səfər (1585-ci ilin fevral) ayında İraqın Nəcəf şəhərində vəfat etmiş və orada torpağa tapşırılmışdır [10, s.48-72; 7]. Bəzi məlumatlara görə, 22 əsərin müəllifi sayılsa da, İran alimi Ə.Zəmaninəjad, Əhməd Ərdəbili tərəfindən yazılmış və ya ona aid olduğu ehtimal edilən 58 kitabın siyahısını dərc etmişdir [14, s.93-122].

Səfəvi dövrünün görkəmli din xadimi və müctəhidi Əllamə Məclisinin onun barəsində məlumatı xüsusi maraq doğurur: “Əhməd Ərdəbili möminlik, zahidlik və paklıqda, eləcə də elm və bilikdə ən yüksək zirvəyə yüksəlmişdir. Mən istər keçmiş, istərsə də müasirlər içərisində onun misli-bərabərini eşitməmişəm. Başqa sözlə, Əhməd ibn Məhəmməd Ərdəbili böyüklükdə, iman və əmanətdə o qədər məşhurdur ki, bu barədə danışmağa ehtiyac yoxdur və onun tərifini sözlə əhatə etmək olmaz”. M.Tərbiyətin dəyərləndirməsinə əsasən, “Əhməd Ərdəbili islam fəlsəfəsində və fiqh elmində yüksək bilikli şəxsiyyətlərdən və öz dövrünün ən dindar və pak adamlarından olmuşdur” [12, s.142].

Burada bir haşiyəyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, 1501-ci ildə Şah İsmayıl Təbrizdə özünü şah elan edib Azərbaycan Səfəvilər dövlətini qurarkən xütbə oxumağı “şii böyüklərindən olan” Mövlana Əhməd Ərdəbiliyə həvalə etmişdi. Bu şəxs həm də Şah İsmayıl Taclı bəyimin kəbinini kəsmiş, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin şeyxülislamı olmuşdur [9, s.137,327]. Lakin onu öz adaşı və həmyerlisi olan “Əqaidül-islam” əsərinin müəllifi ilə qarışdırmağın xronoloji baxımdan uyğun olmadığını düşünürük. Çünki birinci şəxs XVI əsrin başlanğıcında şeyxülislam olduğu halda, ikinci şəxsin fəaliyyəti XVI əsrin ortalarına və sonlarına təsadüf etmişdir.

“Əqaidül-islam” bir girişdən, iki müqəddimədən, “bab” adlanan beş fəsildən və bir xatimədən ibarətdir. Biz əsərin hər iki dəşbasma çapını gözdən keçirsək də, məqaləmizdə h. 1304-cü ilə aid olan ikinci nəşrə istinad edəcəyik. Kitabın sonundakı qeydlərdən bəlli olur ki, bu nəşr istanbullu tacir (“taciri-İslanbulçı”) Ağa Məşhədi Məhəmməd Rəsulun və seydilərin ən şərəflilərindən olan mərhum kaşanlı tacir Hacı Seyid İbrahimin oğlu Ağa Mir Məhəmməd Əlinin təşəbbüsü ilə Ustadi-kamil Abdullanın mətbəəsində çap olunmuşdur. Kitabın mühərriri isə Ustad Məhəmməd Bənnə Təbrizinin oğlu İsmayıldır [4, s.170].

“Əqaidül-islam” əsəri klassik şərq mətnlərində adət olduğu kimi Allahın mədhi ilə başlanır: “Şükri-bi-hədd ol vacibül-vücudə kim, isbatı-ülhiyyəti əş-şəms fi kəbədis-səma kibi zahir və peydadur və sübuti-vəhdaniyyəti vən-nəharü iza təcəlla kibi bahir və hüveydadur. Və sənayi-bi-hədd ol qadiri-muxtarə və müəyyid sahibi-ixtiyarə kim, səməreyi-qüdrətinin şəcərəsi aləm və şəcəreyi-iradətinin səməresi adəmdür”. Daha sonra islam peyğəmbərinin və şii imamlarının şəninə dualar qeyd olunmuşdur: “Sələvati-namiyyat ol məhrəmi-hicleyi-əfafə və şəfiyyi-zümreyi-sükkani-məxafə və müafə, əni Məhəmməd bin Abdullah bin Əbdül-Mütəllib bin Həşim bin Əbdül-Mənafə və tühəfü təhiyyat ol tacdari-məsnədi-qul-kəfayə və şəhsuvari-meydani-la-fəta ibni-əmmi-Mustəfayə, yəni imami-bərhəqq və vəsiyyi-mütləq Əmirülmöminin Əliyyül-Mürtəzayə və on bir oğluna kim, hüffazi-dini-mübin və xüzzani-seyyidül-mürsəlindürlər. Sələvatullahi əleyhim-əcməin” [4, s.2-3].

Müəllif əsərin yazılmasında məqsədini bu cür açıqlayır: “Və bə'd bilmək gərək kim, murad bu vücudi-ələmdən və məqsəd xəlqi-bəni-Adəmdən və ənbıyanun təşrifı-risələt bulmağı və kəlamı-şərifı-məlikı-mənnanın gögdən yerə nazil olmağı və təklifi-ımanü islamdan və bəyani-hələlü hərəmdən və tələbi-məaşü fikri-məşşər və əmr be-məruf və nəhy əz-mümkər və vədəyi-səvab möminlərə və vəidi-əzab kafirlərə, həzrəti-vacibül-vücudın zati-qüdsiyyəsini və sifati-sübutiyyə və səlbıyyəsini dəlili-əqliylə və bürhani-nəqliylə isbat qılmaq və yəqin xalis etiqad ilə onu tanımaqdur”. Azərbaycanlı ruhani əsərini doğma türk dilində yazdığını xüsusi qabardır: “Əgərçi bu babdə risaleyi-ərəbi və farsı çok idi və amma türki dilincə kitabı-əqaid isbatı-zati-vacibül-vücuddə yok idi, fil-həza bu bəndeyi-bi-bəzaət və xatı Əhməd Ərdəbili (əfiyullah ən cəraiməhü) xatirinə böylə fariz oldı kim, iman və islam qardaşları və dinü məzhəb yoldaşları içün kitabı-əqaid türki dilincə isbatı-zati-vacibül-vücuddə yazayım ki, nəfi am və faidəsi tam olsun” [4, s.3].

Əsərin girişinə əlavə olunmuş bir cümlə litoqrafik nəşrin əsaslandığı nüsxənin II Şah Abbas (1642-1666) üçün hazırlandığını söyləməyə əsas verir. Katib tərəfindən əlavə edilmiş həmin cümlədə bu kitabın savabının “fərasət çırağının şöleyi-qabili və rəşadət ocağının mürşidi-kamili... Şah Abbas Saniyi-cəmcəh”a aid olduğu göstərilir [4, s.3]. Ə.Zəmaninəjad və S.Həsənzadə kimi bəzi İran alimləri kitabın litoqrafik nəşrində II Şah Abbasın adının çəkilməsini əsas gətirərək, bu əsərin Əhməd Ərdəbiliyə aid olmadığını və ya bu risalənin onun hansısa bir əsərinin II Abbas dövründə türkcə tərcümə edilmiş variantı olduğunu iddia etmişlər. Halbuki yuxarıdakı abzasda “Əqaidül-islam”ın orijinal mətnindən iqtibas etdiyimiz cümlədə bu əsərin birbaşa olaraq Əhməd Ərdəbilinin özü tərəfindən türkcə yazıldığı açıq-aydın bəyan edilmişdir. II Şah Abbasın adının çəkilməsinə gəldikdə isə, bu məsələni litoqrafik nəşrin sözügedən hökmdarın sifarişi ilə köçürülmüş və hazırlanmış əlyazma nüsxəsi əsasında həyata keçirilməsi ilə izah etmək lazımdır. Fikrimizcə, II Şah Abbas haqqındakı qeydlər, əlbəttə ki, Ərdəbilinin öz qeydləri deyil, nüsxəni II Şah Abbasın əmri ilə köçürmüş katibin qeydləridir.

F.Musəvinin, M.R.İsmayılzadənin, Ə.Nəcəfin və B.Cavanşirin tədqiqatları nəticəsində “Əqaidül-islam”ın Əhməd Ərdəbiliyə aid olması birmənalı şəkildə sübuta yetirilmişdir [10, s.52; 6, s.X; 8, s.321; 11, s.117].

Ərdəbili “Əqaidül-islam”da özünün giriş xarakterli yazısını bu sözlərlə tamamlayır: “Pəs imdi ol dəlilləri ki, isbatı-zati-vacibül-vücud babində ərbabi-əqldən və əshabi-nəqldən məzkur və xasü əvam arasında məruf və məşhur idi, qələmi-türki zəban şərhü bəstilə bu risalədə bəyan oldı, ta kim ol qardaşlar əqləri yetişdükcə andan müstəfiz olalar və Həqqi-təalanın vəhdaniyyətini dəlillə bilələr və etiqadi-kamil ilə namazların qılalar, ol padişahi-din-pənahın iqbalı-dövlətinə və şiələrinin fursət və nüsretinə dua eyliyələr və düşmənlərinin fənasinə təkbiri-fəna söyliyələr. Pəs bu risalənin tərtibi və məqalələrinin təlifi müştəməldür bir neçə müqəddiməyə və beş bab və xatiməyə. Vallahul-müvəffəq” [4, s.3].

Əsərin birinci müqəddiməsində müəllif elm oxumağın və öyrənməyin böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən söz açır: “Bildün kim, məqsudi-əsli bu dünyayı-faniyə gəlməkdən vacibül-vücudi cəmi sifati kəmal ilə bilmək və tanımaqdur və anın pərvərdigarlığına və göndərdiği peyğəmbərlərinə və anların belə gətirdiği kitablarına və kitablarında olan əmr və nəhyin xitablarına təsdiq eyləyüb təslim olmaqdur. Pəs hər baliği aqilə vacib və lazımdur kim, məzkur olan məsaili qüvvəti yetişdükcə və qüdrəti irişdükcə, xah oxumaq ilə olsun və xah xəbərləşmək ilə, cəhd eyləyüb ögrənə və bilə, ta kim imanı kamil və ibadəti dərəcəyi-qəbulə şamil ola” [4, s.3-4].

Ərdəbili həmin müqəddimədə dəlillərini sadalayır və bunların arasında əqli və nəqli dəlillər üzərində xüsusi dayanır: “İsbati-vacibül-vücuda babında əhli-elmin dəlilləri iki qismdür: bürhani və vicdani. Və bürhani dəxi iki qismdür: əqli və nəqli. Amma dəlili-əqli iki təriqlədür, zira kim ya məxluqdan xaliqə istidlal olunur, ya xaliqdən məxluqə. Amma əvvəl kim, məxluqdan istidlal olunur, məsələn, bir saray, ya bir giyisi görəndə, yəqin və cəzm bilirüz kim, anı bənnə salıbdur və bunu xəyyat tikibdür. Zira kim bənnə ilə xəyyatın vücudi olmıyeydi, hərgiz bunlar mövcud olmaz idi. Pəs sarayın vücudi dəlili-qatedür bənnanın vücudinə, belə kim, giyisi dəlalət eylər xəyyatın vücudinə. Pəs bu dəlillə bilirüz kim, yerin və gögin vücudi dəlalət eylər pərvərdigari-ələmin vücudinə və hal o kim yer və gög mövcuddur, pəs vacibül-vücuda dəxi mövcuddur... Amma ol kim xaliqdən məxluqə istidlal olunur, məsələn, derüz kim, gün doğubdur, zira kim gündüz mövcud olubdur və əgər gün doğmıyeydi, əsla gündüz mövcud olmaz idi və hal o kim, gün mövcuddur, pəs gündüz dəxi mövcuddur. Pəs bu dəlil ilə günün vücudi dəlili-qatedür gündüzün vücudinə. Pəs buna misal imdi derüz kim, pərvərdigari-ələm mövcuddur gün kimi, zira kim xəlqi-ələm mövcuddur gündüz kimi. Əl-iyaz billah, əgər pərvərdigar olmıyeydi, heç bir xəlq mövcud olmazdı və hal o kim pərvərdigari-ələm mövcuddur, pəs xəlqi-ələm dəxi mövcuddur. Pəs bu dəlil ilə pərvərdigari-ələmin vücudi dəlili-qatedür xəlayiqin vücudinə” [4, s.4-5]. Müəllif hesab edir ki, “dəlili-nəqli məxsusdur peyğəmbərə və anın canibindən vəsi və canışın olan kimsəyə” [4, s.5]. Peyğəmbərin vəsiləri və canışınları dedikdə o, şiə imamlarını nəzərdə tutmuşdur. Ərdəbili peyğəmbərlik dərəcəsinin imamət dərəcəsindən, imamət dərəcəsinin isə övliyalıq dərəcəsindən üstünlüyünü ifadə edir: “Nübüvvət dərəcəsi ucadur imamət dərəcəsindən və imamət dərəcəsi ucadur vilayət dərəcəsindən” [4, s.5-6].

Əsərin birinci babı Allahın sabit və şəriksiz olması, ikinci bab yalnız Allaha xas olan cəhətlər (“sifati-sübutiyyə”), üçüncü bab Allahdan kənar olan xüsusiyyətlər (“sifati-səlbiiyyə”), dördüncü bab peyğəmbərlik (“nübüvvət”), beşinci və ən iri həcmli bab imamət və nəhayət, xatimə qiyamət (“miad”) məsələlərinin şərhinə həsr edilmişdir.

Müəllif əsərin türk oxucu üçün anlaşılan olması yönündə səy göstərir və bəzi terminlərin izahatı üzərində dayanır: “Bu müqəddimədə bəzi istilahlardan kim ərəbi-əqldən və əshabi-nəqldən məzkurdur, bilmək gərək, zira kim isbati-vacib babında anlara ehtiyac çoxca vaqe olur. Biz hər birisini rövşən-misal ilə bəyan edəlim, ta kim asan məlum ola. Əvvəl vücud bəyanındadır. Bil kim, türk istilahında vücud və mövcud var olmağa derlər. Məsələn, söz gəlişində derlər filanın vücudi qənimətdür” [4, s.6]. Yaxud digər bir yerdə: “Həqqi-təalanın şəriki olmaq məhaldur, pəs mümtəniyyəül-vücuda dəxi məhaldur və məhal ana derlər kim, feyzi-fəyyazdan bi-bəhrə ola, yəni mövcud olmağa qabil olmya. Məsələn, yer və gög bir yumurtaya sığmaq kimi və dəvə ignə yulduzından keçmək kimi və gecə yüzi gündüz olmaq kimi və gündüz yüzi gecə olmaq kimi” [4, s.7].

Alim öz əsərinin bir sıra yerlərində oxucu ilə səmimi dialoq qurmağa çalışır: “İmdi ol dəlillər kim ərəbi-nəql “Qurani-məcid” və “Furqani-həmid” yüzündən bəyan eyləyübdürlər, müxtəsər və müfid təqrir olunur. Yaxşı qulaq dut kim, qəflət vaqe olmasun” [4, s.12]. Sadə xalqın anlama bilməsi üçün Ərdəbili müxtəlif hekayətləri öz əsərinə daxil etmişdir: “Və dəxi məşhurdur ol qarı övrətin hekayəti kim, önündə cəhrə var idi. Andan sual eylədilər kim, pərvərdigari-ələmi nə dəlil ilə bilürsən? Filhal əlini cəhrədən götürdi, pəs cəhrə məəttəl qaldı. İşarət eylədi kim, nəuzü-billah, əgər vacibül-vücuda olmıyeydi, çərxi-fələk və ay və gün və gecə və gündüz və yaz və yay və payız və qış və doğmaq və ölmək kim həmişə gərdəşdədürlər, bu cəhrə kimi məəttəl qalurlardı” [4, s.13].

Müəllif əsərinin II və III fəsilərini həsr etdiyi sifati-sübutiyyə və sifati-səlbiyyə terminlərini belə izah edir: “Məzkur olan ayətlərdən böylə məlum olundu kim, vacibül-vücudun sifətləri iki qismdür: birisinə sifati-sübutiyyə derlər. Zira əql yanında sabit olubdur kim, bu sifətlər vacibül-vücudda olmaq gərəkdir. Yoksa lazım gəlür kim, vacibül-vücud naqis ola və hal o kim ana nöqsan caiz degül. Və birisinə dəxi sifati-səlbiyyə derlər və ol bir neçə sifətlərdir kim, vacibül-vücudda olmamaq gərəkdir. Yoksa lazım gəlür kim, vacibül-vücud möhtac ola və hal o kim ana ehtiyac caiz degül. Və hər birisi öz məhəllində rövşən dəlil ilə bəyan olunur, inşaallah-təala” [4, s.14-15].

Əsərin IV fəslində peyğəmbərlik missiyasından və peyğəmbərlər tarixindən söz açılmışdır. Burada müəllif dini-fəlsəfi əsərlərlə yanaşı, “kütübi-siyər” adlandırdığı tarixi qaynaqlara və tərcümeyi-hal kitablarına da müraciət edir [4, s.41]. Ərdəbili bir müsəlman alimi kimi yəhudi və xristian ilahiyyatçıları ilə polemikaya girərək, islamiyyətin haqq din və bəşəriyyət üçün ən doğru yol olduğunu isbat etməyə çalışır: “Bu ayəti-kərimə rədd eylər yəhudilər və nəsrənilər məzhəbini. Zira yəhudilər Üzeyir peyğəmbəri və nəsrənilər İsa peyğəmbəri Allah-təalanın oğlu bilürlər və bu dəxi işarətdür ol dəlili-əqliyə kim, hər mövcud, yəni doğulan nəstə cismdür əlbəttə və hər cism dəxi mürəkkəbdür. Bəyan oldı kim, hər mürəkkəb həddi-zatında möhtacdür öz əczalarına və hər möhtac bizzat mümkün-vücuddur və ol yaradılmışdır, vacibül-vücud degül” [4, s.15].

V fəsil imamət məsələsinə həsr edilmişdir. Nəzərə çarpır ki, öz əsərində əvvəlcə dinsizlərə və ateistlərə qarşı Allahın varlığını sübut etməyə çalışan müəllif daha sonra dinlər arasında islamın ən doğru din olduğunu isbat etməyə çalışmış, bundan sonra da islam məzhəbləri arasında şiəliyə simpatiyasını ifadə etmişdir. Bu yöndə alim çoxsaylı hədislər nəql edir. Məhəmməd peyğəmbərin aşağıdakı hədisinin tərcüməsi də bu qəbildəndir: “Mənim Əhli-beytim qissəsi Həzrəti-Nuh gəmisinin qissəsi kimidür. Pəs hər kim ki ol gəmiyə, yəni gəmi içinə daxil oldı, gərqabi-tufandan xilas buldı və hər kim ki təxəllüf eylədi, girdabi-zəlalətə düşüb həlak oldı” [4, s.64].

Əsərin xatimə hissəsi qiyamət və axirət mövzularına ayrılmışdır və “Miadi-cismani və ruhani” adını daşıyır. Əsərin bir çox yerlərində “Qurani-Kərim”dən ayələrin türkçə tərcüməsi və ya sadə dildə geniş təfsiri verilir [4, s.14-15,17,40-43,48-49 və s.]. Bu baxımdan “İxlas” surəsinin təfsiri xüsusilə maraq doğurur [4, s.14-15].

Məhəmməd peyğəmbərin, Həzrət Əlinin, İmam Cəfər əs-Sadiqin və digər şiə imamlarının hədisləri “Əqaidül-islam”ın önəmli mənbələri sırasındadır [4, s.12,17,18,19 və s.]. Müəllif bir çox hədis kitablarından, xüsusən də şiə ilahiyyatçısı Küleyninin “Üsuli-kafi” adlı əsərindən bəhrələnmişdir. Bəzi hallarda o, hədisləri hansı mənbədən götürdüyünü də açıq-aydın bəyan edir: “Və amma əhadisi-şərifə beğayət çoxdur. Ol cümlədən, “Üsuli-Küleyni” kim məşhurdur və anın ikinci kitabının əvvəlki babında kim hədusi-aləm bəyan olunur...” [4, s.17]. Müəllif öz müasiri olmuş məşhur Azərbaycan şairi Füzulinin adını hörmətlə çəkir və onun beytlərinə müraciət edir. Məsələn, əsərin beşinci babında “nə yaxşı deyibdür arifi-Bağdadi (bağdadlı arif – N.M.) Füzuli” qeyd edən alim, Füzulinin aşağıdakı beytini nümunə gətirir:

“Verməyən canın sana bulmaz həyatı-cavidan,

Zindeyi-cavid ana derlər ki, qurbandır sana” [6, s.179].

Əhməd Ərdəbili həm də türkçə dini-fəlsəfi mahiyyətli şeirlər yazan bir Azərbaycan şairi olmuşdur. “Əqaidül-islam”ın müxtəlif yerlərində onun şeirlərinə və ya ayrı-ayrı beytlərinə təsadüf edirik [4, s.6, 8-9, 13 və s.]. O, şeirlərdən öz fikirlərini qüvvətləndirmək və onları daha təsirli etmək üçün yararlanmışdır. Məsələn:

“Qorxma,keç nəfsi-vücudindən, özün vəslə yetür,

Yetdi sultanına hər bəndə ki, çox məhrəm idi.

Yeri, bu mərifəti xacəsəradən ögrən,

Məhrəm etdi özini, andaki, naməhrəm idi" [4, s.6].

Sufilik ideallarının güclü təsiri ilə yazılmış bu misralarda müəllif, insanları fani dünyanın ləzzətlərindən imtina etməklə Allaha yaxın olmağa çağırır. Əhməd Ərdəbili özü təsəvvüfə meyil etsə də, bəzi radikal sufi cərəyanlarının Allahın insanlarda hülul edə biləcəyi fikri ilə razılaşmır: "Bəzi sufiyyə təvəhhüm eyləyibdür kim, vacibül-vücud cəllə-şanühü ariflərə hülul eylər. Bunlar cəmi batil və ləğvdür, bil kim, məhaldur" [4, s.34].

Onun "Əqaidül-islam"da əksini tapmış digər bir şeiri fəlsəfi mahiyyətlidir:

"Hər nə mövcudati-nəfsül-əmrə var, ey əziz,

İki əslə cümləsi bürhan ilə məqsum olur.

Birisi vacibdür anın, dəxi mümkün ol biri,

Leyk vacib birdürü mümkün iki məfhum olur.

Birinə cövhər deyərlər, ol biri ərəz ola,

Dəxi cövhər münqisim beş ismilə mövsüm olur.

Biri əqlü biri nəfsü birisi cism anların,

Dəxi surətdə həyula hər biri məlum olur.

Pəs ərəz dedikləri əqlilə doqquz qismidür,

Cümləsi tərtib ilə bu nəzmidə mənzum olur.

Keyf deyərlər mütləqa hər eybü əlvən cinsinə,

Kəm deyərlər hər nə kim miqdaridən məfhum olur.

Vəz ol həyatdurur ki, şirkəti-əzailə,

Yatmaqu durmaq kimi, mövcud olur, mədum olur.

Mülk ol həyatdurur kim, hasil olur cism için,

Don ilə qurşaq kimi mənqul olur, məlzum olur.

İki nisbətdür mətavü eyn hasil cism için,

Ki, zəman ilə məkanda sailə məfhum olur.

Münfəildür daima ol kim qəbul eylər əsər,

Dəxi nəfil ol əsərdür kim, ona mənzum olur.

Pəs izafətdür biri dəxi ərüzi-tisənün,

Kim atasıyla oğultək lazimü məlzum olur.

Yok idi bunlar tәмami, varidi Həqqi-müdam,

Pəs qədim oldur, qalan mövcud olur, mədum olur" [4, s.8-9].

Bu qitəyə bir qədər dəyişikliklərlə F.Musəvi də yer vermişdir [10, s.58-59].

Tarixi mənbələrin verdikləri məlumatlara görə, Səfəvilər hakimiyyətə gəldikləri zaman islamın şiə cərəyanını rəsmi dövlət ideologiyası elan etsələr də, şiə təlimi ilə bağlı yazılmış əsərlər tapmaqda çətinliklərlə üzləşmişdilər [2, s.56]. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda, "Əqaidül-islam"ın ortaya çıxmasının heç də təsadüfi bir hadisə olmadığını görürük. Sözügedən əsər bu sahədə boşluqların doldurulmasına xidmət etməli və şiə ilahiyyətçiliğinin təbliğinə dair vəsait kimi istifadə olunmalı idi. Əsərin məhz türkçə yazılması Səfəvilərin bu dilə önəm vermələri və onu dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmələri ilə əlaqədar olmuşdur.

Hal-hazırda əsərin bir neçə əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bu nüsxələrdən biri İranda Ayətullahul-üzma Gülpayəqani Mədrəsəsinin kitabxanasında mühafizə olunur və 118 səhifədən ibarətdir (şifrəsi: 80/4). 93 səhifədən ibarət digər bir nüsxə isə İraqın Nəcəf şəhərindəki Əmirülmöminin kitabxanasında saxlanır (şifrə: 897) [6, s.XXV]. "Əqaidül-islam"ın daha bir nüsxəsi İranın Qum şəhərində yerləşən Feyziyyə Mədrəsəsinin kitabxanasında 1070 şifrəsi ilə

qorunur. Bu nüsxə darülrşad Ərdəbil şəhərində nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür, həcmi 77 vərəq, ölçüsü 22 X 17 sm olub, hər səhifəsi 19 sətirdən ibarətdir [13, s.4]. M.R.İsmayılzadə sonuncu nüsxənin “Əqaidül-islam”ın farsca tərcüməsi olduğunu bildirir [6, s.XXV]. F.Musəvinin məlumatına görə, “Əqaidül-islam”ın türkcə mətnini digər bir azərbaycanlı müəllif Əbdürrəhim Həzin Şirvani “Siracül-qulub” (“Qəlblərin çırağı”) adı altında farsca tərcümə etmişdir və hal-hazırda bu əsərin əlyazması Tehran Universitetinin kitabxanasında mühafizə olunur. Bundan əlavə, “Əqaidül-islam”ın Əli ibn Nəqi tərəfindən həyata keçirilmiş ərəbcə tərcüməsi də mövcuddur [10, s.52].

XVI əsrdə yazılmış “Əqaidül-islam” əsərinin XIX əsrdə Təbrizdə bir neçə dəfə çap olunması və başqa dillərə tərcümə edilməsi onun böyük uğur qazanmasından və yüzillər boyunca populyarlığını qoruyub saxlamasından irəli gəlmişdir. Hətta h. 1322-ci (1904) ildə İsmayıl ibn əl-Hüseyn ət-Təbrizi bu əsəri farscaya çevirərək nəşr etdirmişdir. O, tərcümənin əvvəlində “Əhməd Ərdəbilinin qədim türk dilində yazdığı bu əsəri ərəb və fars ziyalılarının əksəriyyətinin bəhrələnmə bilmədikləri və onun feyzlərindən məhrum qaldıqları üçün tərcümə etdiyini” xüsusi vurğulayır [5, s.1].

Ərdəbilinin “Əqaidül-islam” əsəri son olaraq h.ş. 1380-ci (2001) ildə Tehrandə Mirzə Rəsul İsmayılzadə tərəfindən nəşr edilmişdir [6]. Məlum olmuşdur ki, “Əqaidül-islam”dan savayı, Əhməd Ərdəbili “Risalətül-əxlaq” adlı başqa bir türkcə əsərin də müəllifidir [6, s.X; 8, s.321; 11, s.117].

“Əqaidül-islam” bir neçə baxımdan elmi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Bu əsər Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixini öyrənmək üçün dəyərli materiallar verir.
2. Doğma dilimizdə nəslə yazılmış “Əqaidül-islam” XVI əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin tədqiqatçıları üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynaya bilər.
3. Risalə müəllifinin həm də şair olmasını, öz əsərində türkcə şeirlərə, atalar sözlərinə, xalq rəvayətlərinə yer verməsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi baxımından da böyük maraq kəsb edir.
4. Haqqında bəhs etdiyimiz əsər eyni zamanda Səfəvilər dövlətinin rəsmi ideologiyasının öyrənilməsinə yardımçı ola bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Əhməd Ərdəbilinin “Əqaidül-islam” əsərinin mövcud əlyazma və çap nüsxələri əsasında transfoneliterasiya və nəşr edilməsinin gərəkli olduğunu düşünürük. Sonda, uzun illər ərzində respublikamızın hüdudlarından kənarda Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının təbliği ilə məşğul olan həmkarımız Əkbər Nəcəfə “Əqaidül-islam”ın M.R.İsmayılzadə tərəfindən hazırlanmış nəşrini böyük lütfkarlıqla bizə təqdim etdiyinə görə öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan kitabı (bibliografiya). Üç cildə. I cild (1780-1920). Bakı: Azərb. SSR Kitab Palatası, 1963, 220 s.
2. Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344+8 s.
3. Əhməd Ərdəbili. Əqaidül-islam. Təbriz: Darüttəbəyi-Təbriz, 1272 h.q., 183 s.
4. Əhməd Ərdəbili. Əqaidül-islam. Təbriz: Ustad Abdullanın mətbəəsi, 1304 h.q., 170 s.
5. Əhməd Ərdəbili. Əqaidül-islam (tərcümə: İsmayıl ibn əl-Hüseyn ət-Təbrizi). Təbriz: Məşhədi Əsəd ağanın mətbəəsi, 1322 h.q., 329 s.
6. Əhməd Ərdəbili. Əqaidül-islam (türki dilində). Hazırlayan: M.R.İsmayılzadə. Tehran: əl-Hüda, 1380 h.ş., XXX+341 s.

7. Həsənzadə S. Negahi be həyat o asar-e Mohəqqeq Ərdəbili qoddəsə serroho // "Pəyam-e hovze", payız-e 1374 h.ş., şomare-ye VII, 56 s;
<http://www.hawzah.net/fa/magazine/magart/4210/4264/27410>
8. Javanshir B. İran'daki Türk boyları və boy mensubu kişiler (Safevî dönemi – I Şah Tahmasp hâkimiyətinin sonuna kadar / 1576). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007, XI+XIX+897 s.
9. Musalı N. S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləməra-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 482 s.
10. Musəvi F. Tarix-e Ərdəbil və dənəşməndan. Celd-e I. Nəcəful-əşrəf: Mətbəətul-adab, 1347 h.ş., 415 s.
11. Şah İsmail Hatai külliyyatı (giriş və eklerle yayına hazırlayanlar: B.Cavanşir, E.N.Necəf). İstanbul: Kaknüs, 2006, 728 s.
12. Tərbiyət M. Dənəşməndani-Azərbaycan: Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları (fars dilindən tərcümə edənlər: İ.Şəms, Q.Kəndli). Bakı: Azərənşr, 1987, 464 s.
13. Ustadi R. Fehrest-e nosxəha-ye xətti-ye ketəbxəne-ye Mədrəse-ye Feyziyyə-ye Qum. Qum: Çapxəne-ye Mehr, 1354 h.ş., celd-e II, 120+208 s.
14. Zəmaninəjad Ə. Ketəşənəsi-ye Mohəqqeq Ərdəbili // "Ayine-ye pəjuheş", 1375 h.ş. (mordad-şəhrivər), şomare-ye 39, s. 93-122;
<http://www.ensani.ir/fa/content/51045/default.aspx>

НАМИГ МУСАЛИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УЧЁНЫЙ XVI ВЕКА АХМЕД ИБН МУХАММЕД АРДЕБИЛИ И ЕГО ТРАКТАТ НА ТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ «АКАИД АЛ-ИСЛАМ»

Еще в годы аспирантуры, когда мы вели исследование над темой своей диссертации в Восточной Коллекции Центральной Библиотеке Национальной Академии Наук Азербайджана, мы нашли «Акаид ал-ислам» («Исламские верования») написанный Ахмедом Ардебили. Интересным был тот факт, что, несмотря на то, что это сочинение было написано на тюркском (азербайджанском) языке, в библиотечном каталоге оно было размещено среди персоязычных книг. Мы, рассмотрев разные источники для того, что бы найти сведения о личности автора, выяснили, что Ахмед Ардебили жил в XVI веке, был одним из шиитских учёных периода правления Сефевидов и умер в 1585 г.

Среди старых книг Восточной Коллекции мы обнаружили две литографические публикации данного сочинения, которые были опубликованы в городе Тебриз. Первая из них, состоявшая из 183 страниц, была опубликована в 1272 г. хиджры (т.е. в 1855 г.). Другая – состоявшая из 170 страниц, была издана в 1304 г. хиджры (т.е. в. 1886 г.). «Акаид ал-ислам» содержит одно введение, два предисловия, пять разделов и одно заключение. В нашей статье мы постарались исследовать и подчеркнуть значение этого труда Ахмеда Ардебили.

NAMIG MUSALI

AN AZERI SCHOLAR OF THE XVI CENTURY AHMAD B. MUHAMMAD AL-ARDABILI AND HIS TURKISH TREATIES NAMED "AQaidu'L-ISLAM"

During the post graduate course when we carried out research on our thesis in the Oriental Collection of Central Library of Azerbaijan National Academy of Sciences we got

acquainted with “Aqaidu’l-Islam” (“The Faiths of Islam”) by Ahmad Ardabili. It was interesting that inspite of the work was in Azeri Turkish, it was placed among Persian books in the catalogue of library. We looked at different sources for defining author’s personality. It was known that Ahmad Ardabili lived in XVI century; he was a Shiite scholar of Safavid period and died in 1585.

Among the old books in Oriental Collection we found two lithographic publications of “Aqaidu’l-Islam” which were printed in Tabriz. One of them was 183 pages and was published in 1272 A.H. / 1855 A.D. The another one was 170 pages and was published in 1304 A.H. / 1886 A.D. “Aqaidu’l-Islam” consists of a preface, two introductions, five chapters and a conclusion. In our article we tried to research and state the value of Ahmad Ardablisi’s “Aqaidu’l-Islam”.

Rəyçilər: t.e.n. R.Məmmədova t.e.d.A.C.İsgəndərov

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 1 mart 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№08).